

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА

ИМ. А.С.ТУШКИНА

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

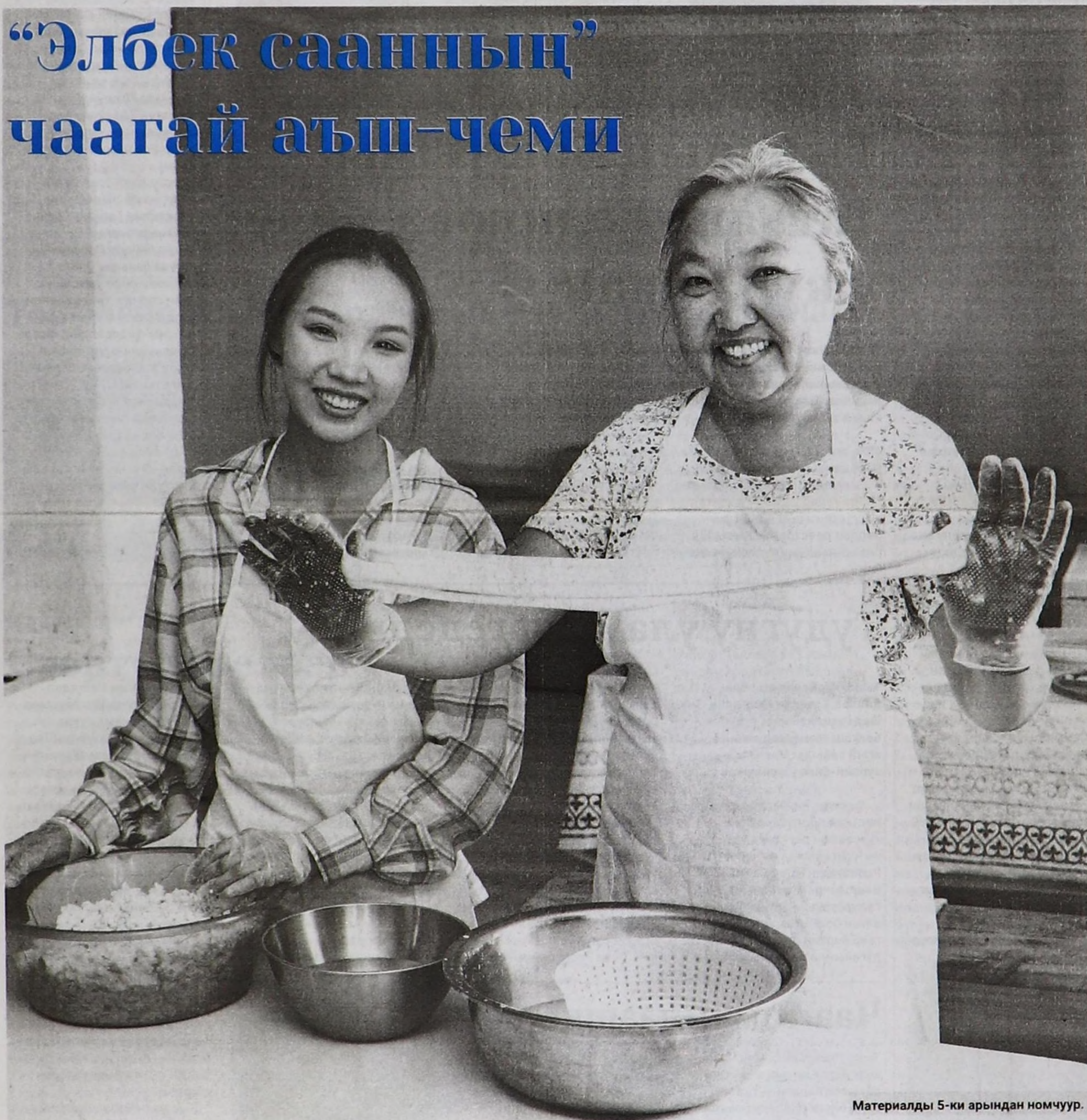
№ 69
(19800)
2024 чылдың
сентябрь 11
среда

Хүннүң үнери — 06.11
Ажары — 19.06
Хүн дурту — 12.55

Садар өртээ
хостуг

12+

“Элбек саанның” чаагай аъш-чеми

Материалды 5-ки арындан номчуур.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

126746

тонна мал чемин көдээ
ишчилер белеткээн.

Тывада өртке удур онза чурумну узаткан

Тывада өртке удур онза чурумну сентябрь 10-дан 30-ге чедир узаткан. Республика Чазаның чогуур доктаалын сентябрь 9-та регионнуң албан езунуң порталында парлаан. Бо чылдың апрель 12-де онза чурумнуун киригенин, бо үеге чедир ону алды катап узатканын сагындыраал.

«Тыва Республиканың чурттакчылыг черлериниң болгаш өнчүнүң аңгы-аңгы объектилериниң өртке удур камгалалын быжыглаар, өрт айыылының деңгелин эвээжедир, улуг арга-арыг азы техногенниг өрттерни болдурбас сорулга-биле» чурумну киригенин документиде тайылбырлаан.

Өртке удур онза чурум үезинде арга-арыгга хамаатыларның чоруурун, ынаар транспорт аймааның кирерин, арга-арыгга, көдээ ажыл-агый ажылгалдыг черлерге, куруккан черлерге, хову шөлдөргө одаг кыпсыры, кургаг оът-сиген, боктар өрттедири хоруглуг.

Өртке удур онза чурум үезинде арга-арыгга өртке удур айыыл чок чоруктуң чурумнарын үрзэн таварылгада административтиг торгаалдарны онаар.

Республикада өртке удур онза чурум-биле чергелештир арга-арыгларда регионалдыг деңгелдиг чурум ажылдап турар. Арга-арыгга байдал хенертен баксыраанындан регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыгның август 17-де шиитпири-биле ону кириген.

Сентябрь 9-та Тываның арга-арыг фондузунуң черлеринде 25 267 га шөлде 9 арга-арыг өрттери хып турар. 2024 чылда өрт айыылының сезону эгелээнинден 41151,39 га ниити шөлдүг 202 арга-арыг өрттери бүртүктеттинген. Эрткен чылдың бо үезинде 3581,5 га шөлге 96 арга-арыг өрттери болган турган.

/ Бистиң корр.

Тываның Баштыңы Татьяна Голикова-биле ужурашкан

Республика Баштыңы Владислав Ховалыг Москвага ажыл-агыйжы сургакчылаашкын үезинде РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы Татьяна Голикова-биле ужурашкан, Тывада элзэн каш социал ужурашкыч объектилер тудуунга хамаарыштыр чугааны чоруткан.

Регионнуң удуртукчузу вице-премьерниң кичээнгейин 2026–2028 чылдарда тудар ужурулуг капитал тудуг объектилериниң федералдыг реестринче Кызылда республиканың туберкулезка

удур эмнелгезин киригериниң аргазынче угландырган.

«Чурттуң Президентизи-биле бирги ужурашылгамда-ла туберкулез-биле демиселди чугула айтырыг кылдыр көдүрген турган. Бистиң эмчилери-

вис аарыгны илередирин көвүдөдип, оон чок болур чорукту эвээжеткен. Чаа инфраструктурага хереглел улуг. Эрткен неделяда Владимир Владимировичге объектинин төлөвилел дөзевилелин кылып доосканын, ооң өртөк-үнези регионга аар болуп турарын илеткээн мен» — деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

Республикага тускайжыт-тынган эмнелге албан черин

тудары шагда негеттинип келген турбуже, чүгө эрткен чылын ол шимчеп эгелзэн — төлөвилел-санаашкын документилен ажилдап кылган. Ынчан Президент Владимир Путинниң айтышкыны-биле төлөвилел белеткелиниң акша-хөреңгизин Россияның Кадык камгалал яамызы үндүрген турган.

Таңды кожуунуң Сой суурга база бир эмнелге чери — тубдиспансерниң салбырын тударының айтырынын ийи тала чугаалашкан. Совет үеде-ле туткан амгы эмнелге салбырының улуг улус талазында 80 орун, уруглар талазында 70 орунну аарыг кижилерде тускайлаан. Ам чаа оран-сава эргежок херек апарган.

Владислав Ховалыг 1250 олуттуг чаа филармонияның төлөвилелин Татьяна Голиковага таныштырган. Регионнуң удуртукчузу Россияның культура сайыды Ольга Любимова-биле ужурашканының соонда, төлөвилелди ажилдап кылган. Тываның Баштыңы федералдыг төптүң деткиишкини-биле регион тудугну эгелээринге белен деп илеткээн.

Владислав Ховалыг Татьяна Голикова-биле ужурашканының соонда, чаа уруглар садтарының база өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан ажы-төлге чуртталга тудугларын тударын

дыңнаткан.

/ А. МОНГУШ.

Тудугну улам дүргедедир

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Россия Федерациязының тудуг болгаш коммунал ажыл-агый сайыды Ирек Файзуллин-биле ужурашкан.

2 хуулуг чиигелделиг ипотека программаның хуусаазын регионга узадырының дугайында айтырыгны Россияның Президентизи Владимир Путинниң мурнунга тургускаш, деткимчени алган болганда, моон соңгаар бистиң сорулгаларывыс дугайында шыңгызы-биле

чугаалажып болур апарганда, чиигелделиг ипотека программаның хуусаазын регионга узадырының аргаларын Ирек Энварович-биле сайгарып чугаалашканын Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Чиигелделиг ипотека программасы-биле республикага чуртталга бажыңнарының тудуунга чедип алдыг темпини оожумнатпазын, улам дүргедедирин Владимир Владимирович сүмелээнин Владислав Ховалыг демдегеп, Тыва Республиканың со-

циал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хууда программаның ачызында тудуг материалдарының бүдүрүлгезиниң быжыг баазазын регионда тургусканын айыткан. Кызыл хоорайда чуртталга тудуунуң хемчээли улгатканын барымдаалааш, чуундулар арыглар дериг-херекселдерни тударының чугулазын Президент-биле чугаалашканын база Владислав Ховалыг дыңнаткан.

«Ол бүгү чедишкinner Кызыл хоорайның хөгжүлдезиниң комплекстиг

мастер-планын ажилдап кылыры болгаш боттандыра-ры-биле тааржып турар. Бо угланышкында РФ-тиң Тудуг яамызы-биле сырый ажылдап турар бис. 2024 чылда Санкт-Петербург хоорайга эрткен чурттар аразының экономиктиг форумунга РФ-тиң Чазаның Даргазының оралакчызы Марат Хуснуллинниң деткимчезин база алган болгай бис» — деп, Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

/ Ш. МОНГУШ белеткээн.

Чаа томуйлаашкын

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының экономика айтырыгларының талазы-биле бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр Мерген Борисович Хомушкуну томуйлаан.

Томуйлаашкын мурнунда ол Тыва Республиканың Баштыңының администрация болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузунуң бирги оралакчызы — Тываның

Чазаның комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлде департаментиниң начальнигинге ажилдап турган.

Мерген Хомушкуну Москва-ның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университединин магистратуразын «менеджмент» мергежилдиг дооскан. Аңгы-аңгы угланышкыннарга, ооң иштинде банк, тудуг, саң-хөө адырларынга ажилдаан байлак арга-дуржулгалыг. Тыва Республиканың тудуг база чуртталга-ком-

мунал ажыл-агый сайыдының оралакчызы албан-дужаал-

дарга ажилдап чораан. 2024 чылдың ортаа үезинге чедир Тываның Культура яамызының тудуг объектилерин удурткан.

Тываның Чазаның бирги оралакчызы албан-дужаалдың күүседикчизи Тываның девискээринде улуг инвестиция төлөвилелдериниң база национал төлөвилелдериниң күүселдезин хайгаараар экономика угланышкынын удуртуп башкаар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Соңгулданың баштайгы түңнелдери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) дөрткү чыыжының депутаттарының 2024 чылдың сентябрь 8-те соңгулдаларының баш бурунгаар түңнелдериниң дугайында ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазы Лариса Андалаева республиканың массалыг информация чепсектеринге дыңнаткан.

Соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып үндүрүп турарының 2024 чылдың сентябрь 9-та байдал-биле алырга, политиктиг партиялары соңгукчуларның деткээни:

“Чаңгыс демниг Россия” партия – 80,23 хуу (97 469 соңгукчу);
Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязы – 5,24 хуу (6 370 соңгукчу);
Россияның либерал-демократтыг партиязы – 4,95 хуу (6 015 соңгукчу);
“Чаа кижилер” партия – 5,51 хуу (6 693 соңгукчу);
“Чөптүг Россия – шын дээш” партия – 3,29 хуу (3 997 соңгукчу).
Хамаатыларның соңгуур эргезин магадылаары-биле соңгулда участоктарына, бажыңнарына болгаш «Мобильдиг соңгукчу» де-

риг-херекселдин дузазы-биле чурттап турар чериниң аайы-биле соңгуур аргаларны соңгукчуларга тургусканын, караа көрбес инвалидтер Кызыл хоорайда 24 дугаар «Медицинский» соңгулда участогунга тускай технологтуг дериг-херексел дузазы-биле соңгаанын Лариса Андалаева чугаалаан.
Республикада соңгуур эргелиг хамаатылар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) дөрткү чыыжының депутаттарының соңгулдаларына идепкейлиг киришкенин база ТР-ниң Соңгулда комиссиязының

удуртукчузу демдеглээн. Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, соңгукчуларның 59 хуузу соңгулдаларга киришкен.

/ Ш. ЛОПСАН.
Буян ООРЖАКТИҢ тырт-тырган чуруу.

Тыва биле Кузбасс Сибирьде мурнуку черде

Эрткен соңгулдаларның баш бурунгаар сан-чурагайындан алгаш көөрге, Сибирь федералдыг округунуң регионнарындан Тыва биле Кузбасс соңгулда участоктарында эң бедик келиишкини көргүскен.

Бүгү чуртка эрткен Чаңгыс аай бадылаашкын хунунде Алтай Республика биле Кемерово область – Кузбасс дээди албан-дужаал – Баштыңче, Алтай биле Тыва республикаларда хоойлужудулга органнының депутаттарында база ол ышкаш 160 ажыг төлээлекчи органның болгаш 150 хире муниципалитеттер баштыңнарында соңгулдалар болуп эрткен. Хакас Республика тус черниң кампаниязы-биле чергелештир РФ-тиң Күрүне Думазында депутатты немей соңгаан.

Бадылаашкынның баш бурунгаар медээзинден алырга, Алтай Республика биле Кемерово область – Кузбасс баштыңнарында соңгулдаларда регионнары түр када удуртуп турган Андрей Турчак биле Илья Середюк тиилээн. “Чаңгыс демниг Россия” партиядан кандидаттар Алтай Республика биле Тыва Республиканың хоойлужудулга органнының база Иркутск хоорайның Думазының депутаттарында эң хөй үнү алганнар. Абакан хоорайның баштыңында амгы мэр Алексей Лемин хевээр арткан.

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округунуң бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышев Сибирьниң регионнарына соңгулда чорудуу бедик органиастыг деңнелге эртип, соңгукчуларның соңгуур эргелери бүрүн сагыттынганы бедии-биле үнелээн.

“Чаңгыс аай соңгулда хунунде сибирьжилер боттарының регионнарының хөгжүлдениң курузун деткип, Россияның бот-догуннаашкынын быжыглаарына идепкейлиг хамааты туружун болгаш чаңгыс демин көргүскеннер” – деп, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышев демдеглээн.

Регионалдыг соңгулда комиссияларының дыңнатканы болза, бадылаашкын үзүнде чурум хажыдышкыны демдеглеттинмээн.

/ А. МОНГУШ.

Тос регионга 10 млрд ажыг рубльди тускайлаар

РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Мишустин россияжи тос регионнуң социал ужур-дузалыг айтырыгларын шиитпирлээринге кабмин 10 млрд ажыг рубльди үндүрерин дыңнаткан.

«Россияның тос субъектизинге немелде деткимче кылдыр ниитизи-биле 10 миллиард ажыг түңнүг акшаны тускайлап үндүрер. Алтай, Ингушетия, Соңгу Осетия-Алания, Тыва база Хакас республикалар, Камчатка край база Ор-

лов, Еврей автономнуг база Ульяновск областар акша-хөреңгини алыр. Олар ол акша-хөреңгини регионнуң хөгжүлдизинге, кижилерниң амыдыралының социал ужур-дузалыг элээн каш айтырыгларын шиитпирлээринге, бюджеттиң өйлээшкинин хандыраарына ажыглаар» – деп, кабмин хуралына ол чугаалаан.
Россияның Президентизини Владимир Путинниң даалгазы-биле бо ажылды кылып чоруткан.

/ Россия Чазааның медээзи-биле.

| СОЦИАЛ ХӨМҮР-ДАШ |

Сөөртүп эгелээр

Республиканың эрге-чагыргагазы социал хөмүр айтырыныче шыңгы кичээнгейни салып турар. ТР-ниң Чазааның чанында оперативтиг штабтың ээлчеглиг хуралына келир кышкы одалга сезонунга белеткелдин сайгарылгазының үзүнде хөмүр-дашты кожуннар, сумуларже сөөртүп чедиринче, эң ылаңгыя «Социал хөмүр-даш» программа-биле чединмес өг-бүлелерге бээр хөмүр-даштың шынарынче шыңгы кичээнгейни салган.

2024–2025 чылдың кыжында чединмес социал байдалдыг болгаш 18 хар четпээн 4-тен хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни одаар чүүл-биле хандыраарына 12 242 700 рубль акшаны республиканың бюджетинден тускайлап үндүргөн. 2856 өг-бүлө одаар чүүлдү «Социал хөмүр-даш» программа шугуму-биле алыр. Оларның аразындан 2791 өг-бүлөгө хөмүр-дашты, 65 өг-бүлөгө одаар ыяшты бээр. Социал хөмүр-дашты алыр өг-бүлелерлиг 114 суурга хөмүр-дашты сөөртүп чедирин органиастаар ажыл амгы үеде чоруп турар.

Эң хөй социал хөмүр-дашты Чөөн-Хемчик кожунна сөөртүп чедирер. Бо кожуннуң 12 суурунда 425 өг-бүлө социал хөмүр-дашты алыр. Бир өг-бүлөгө 2 тонна деп чижеглеп санап үндүрерге, бо кожунга 850 тонна ажыг социал хөмүр-дашты сөөртүп чедирер-дир. Эвээш эвес хөмүр-даш, ону сөөртүп чедирериниң чарыгдалдары база бар болгай.

Сентябрь айның эгезинде Кызыл хоорайда болгаш кожуннарның төптеринде складтарга хөмүр-дашты элээн хөйү-биле сөөртүп эккеп эгелээн. Кызыл хоорайда складтарда 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 3 315 рубль, Вавилин этпээнде складта – 3 511 рубль.

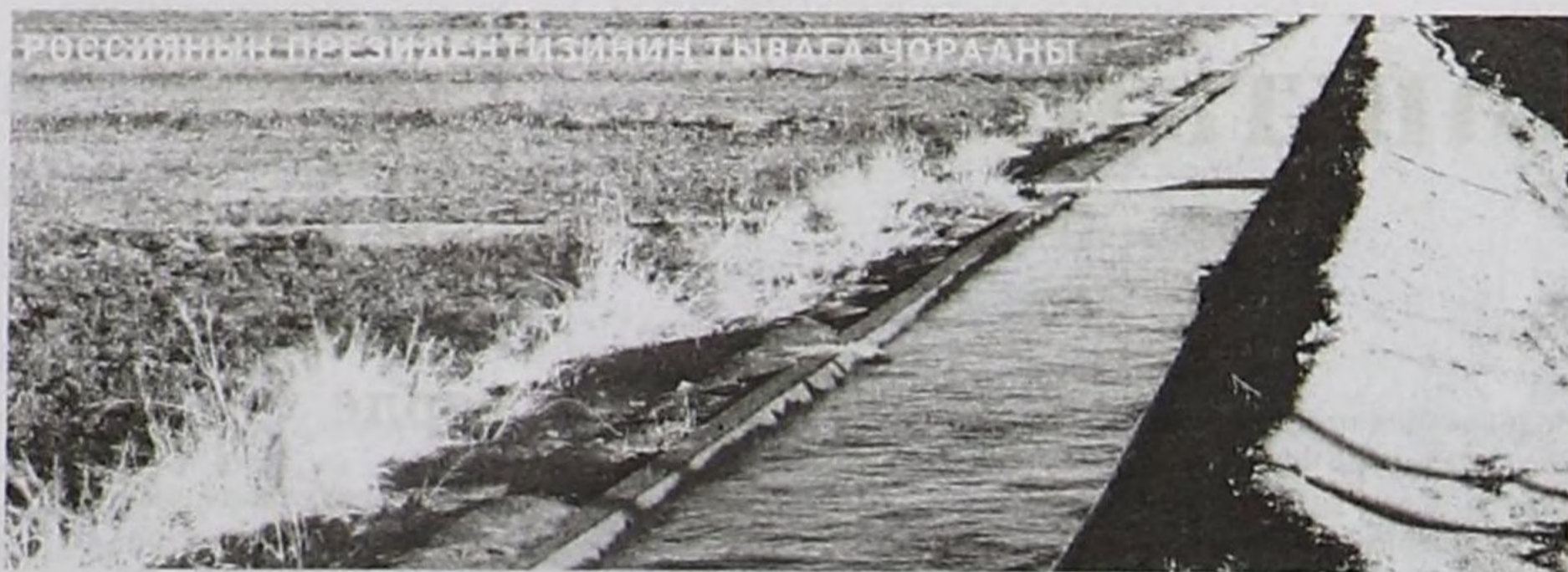
Кызыл хоорайдан ыраан тудум, хөмүр-даштың өртээ улгады бээр. Таңдының Бай-Хаакта складта 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 3 974 рубль, Өвүрнүң Хандагайтыда – 4 027,

Мөңгүн-Тайгада Мугур-Аксында складта – 5 853 рубль. Хөмүр-дашты кожуннар төптеринден складтардан суурларга аппарып дүжүрерге, транспорт чарыгдалдары база немежир.

Чурттакчы чон хөмүр-дашты садып ап турар. Орулгазы эвээш өг-бүлелерге халаска бээр хөмүр-дашты сөөртүп эгелээр.

/ Ш. МОНГУШ.
Чурукту интернет четки-зинден хоолгалаан.

Деткимчеге даянгат

Күрүнениң дээди удуртукчузу чурттуң кайы-бир регионунга баары — ол девискээрге ооң шыңгы кичээнгейиниң, деткимчени көргүзөргө белениниң херечизи. Россия Федерациясының Президентизи сентябрь 2-де Тывага кээп чораанын республиканың чурттагы чону чогууна ынчаар билип алган. Чүге дээрге Владимир Путин Тыва Республикага деткимчени үргүлчү көргүзүп келген. Бо удаада база Президент республикада эң чидиг ажил-агыйжы айтырыгны шиитпирлээринге деткимчени берген. Ол дээрге Тывага суггарылга системаларын септеп, оларны калбаа-биле ажылгаарына дузалаары-дыр.

Суггарылга системаларын септээринге деткимчени көргүзөргө Россияның Президентизинден дилээриниң мурнунда Тываның Баштыңы аңаа каш чыл дургузунда шыңгы белеткенген. Владислав Ховалыг республиканың бирги удуртукчузу албан-дужаалга 2021 чылда ажилдап эгелээш-ле, кожууннарда суггарылга системаларының сандаргай байдалынче, оларны дээштиг ажылгаарына турарынче кичээнгейин дораан-на угландырган. Республиканың улуг суггарылга системаларына боду амы-хууда чедип, оларның ажылгалын экижидер дизе, кандыг ажилдарны чору-

дарының чугулазын тараачын-фермерлер, чер болгаш суггарылга талазы-биле эртем-билиггилиг специалистер-биле арга-сүмени солушкан. Республикада суггарылга системаларының материал-техниктиг байдалын сайгарып көөр, оларны септээр, ажылгалга кириер талазы-биле хемчеглерни саналдап кириер тускай комиссияны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле тургускан.

2022 чылдың чайын республикада тараа шөлдериниң барык чартык кези хирези кандаашкынга таварышкан, агаар-бойдустуң чаъс-чайына идегээр деп чүвениң кедизи чок дээрзин көр-

гүскен. Ынчангаш республикага мелиорацияны улам сайзырадыры болгаш суггарылга системаларын катап тургузары көдээ ажил-агый адырынга кол сорулга деп Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг шиитпирлээн. Федералдыг акша-хөреңгини республикада суггарылга системаларының септелгезинге хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал документилерин ажилдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш муниципалитеттерниң удуртулгаларына берген. Чүге дээрге суггарылга системаларының септелгезинге херек акша-хөреңгини федералдыг төптен үндүрүп алырының кол негелдеси — суггарылга системаларының документилериниң бүрүнү-биле бары. Суггарылга системаларының документилерин четчелээр талазы-биле ажилды чоруткан.

Федералдыг төптен акшаландырышкын алырының хемчеглеринден аңгыда, өске ажилдарны база рес-

» Россияның Президентизиниң

деткимчезинге даянгат,

ажылдаары чогууналыг

болбайн аан. ССРЭ-ге

“эде тургустунушкун”

эгелээн 1980 чылдарның

ортаа үезинден бээр барык

40 чылдар дургузунда сеп-

теттинмээн суггарылга

системаларын септеп,

ажылгалга долзуу-биле

кириери белем эвес херек.

публикага чорудуп турган. “Агроулетпур комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал төлөвилелге Бии-Хем кожууннуң Тарлаг сумуда “Малиновка”, Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл сумуда “Терезин” суггарылга системаларында шөлдерни тарааны болгаш тарымал сугенни тарып өстүреринге белеткээр талазы-биле Айдың Соскал биле Орлан Балчийниң төлөвилелдерин кириген. Культура-техниктиг ажилдарны чорударына херек акшаның чартыын федералдыг бюджеттен тускайлап бээри, арткан 50 хуузу төлөвилелди саналдап кириген тараажылар боттарының акша-хөреңгизи-биле

дуглаары — “Агроулетпур комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал төлөвилелдин негелделери.

Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның девискээринде “Мажаалык”, “Кочетов”, “Элегес”, Бии-Хем кожуунда “Могай”, Барыин-Хемчик кожуунда “Барлык” дээш өске-даа элээн каш суггарылга системаларының септелгезин эгелээринге акша-хөреңгини республиканың бюджетинден тускайлаан, септелге ажилдарын херек кырында чорудуп эгелээн.

Республикада суггарылга системаларының документилерин четчелээни, улуг суггарылга системаларының септелгезин эгелээни бо чугула ажилга дузаны Россияның Президентизинден дилээр органы Тываның Баштыңына берген. Владимир Путин дораан-на: “Документилерни белеткээр силер бе?” — деп айтырган. Владислав Ховалыг: “Ийе” — деп харыылаарга, В. Путин: “Ындыг болза эгелээр-дир, че” — диген. Тывага чугула айтырыг ажил-агыйжы байдалга ынчаар шиитпирлеттинген.

Россияның Президентизиниң деткимчезинге даянгат, ажилдаары чогууналыг болбайн аан. ССРЭ-ге “эде тургустунушкун” эгелээн 1980 чылдарның ортаа үезинден бээр барык 40 чылдар дургузунда септеттинмээн суггарылга системаларын септеп, ажылгалга долзуу-биле кириери белем эвес херек.

/ Ш. МОҢГУШ.

Чуруктуу интернет четки-
зинден хоолгалаан.

Мал чеминиң белеткели адакталып турар

Республиканың ажил-агыйларында мал чеминиң белеткели кидин түлүк. Тываның Чазаанда оперативтиг штабка кылдынган ажилдың дугайында неделя санында илеткеп турар. Регионалдыг Көдээ ажил-агый яамызының медеглээни болза, 227 744 тонна мал чемин белеткээр планы 60 хуу чедирип, 126746 тоннаны кезип алган.

Мал чемин белеткээни:
- хөпээнер — 105 588;

- 50 килдин хөпээнери
— 7 531;

- 350 килдин дүрүглери —
82 688;

- 500 килдин дүрүглери —
14 934.

Шупту 17 кожуундан беш
кожуун мурнуку черже үнген:
Тоюу планының 85 хуузу,
азы 1516 тоннаны;

Бии-Хем — 76,9 хуузу азы
10086 тоннаны;

Сүт-Хөл — 72,7 хуузу азы
13170 тоннаны;
Чөөн-Хемчик — 64,5 хуузу
азы 11864 тоннаны;
Улуг-Хем — 64,3 хуузу азы
11299 тоннаны белеткээр.

Таңды, Чеди-Хөл, Эрзин
кожууннар айыткан көргү-
зүглеринде четпээр.

Сиген кезилдезиниң
ажылдарында шупту 3 муң
ажыг кижилер хаара туттунган,
1449 сигенчилер бригадасы
тургустунган, оларның 312-зи
механизмизацияланган болза,
1137-зи хол-биле кезер.

Күскү хову ажилдарында
446 чүк машиналарын, 759
трактор, 546 кадыр, 419
дырбаш, 241 сиген тырый
бастырат дериг-херекселдер-
ни ажылдап турар.

Малга быжыг чөм курла-
вырын тургузуп алыры —
кышты хүр ажарына мага-
дылал. Тываның Баштыңы
Владислав Ховалыг ийи
чыл бурунгаар мал чеминиң
республика курлавырын тур-
гузар негелдени салганын са-
гындыраал. Кыштың кончук
сооктарында мал чеминиң
быжыг курлавыры кыштаг-
лаашкынны ажып эртеринге
малчыннар улуг дузалаан.

Амгы үеде
муниципалдыг
курлавырда

288

тонна сиген немешкен.

эрткен чылдарның арга-дур-
жулгазы көргүзүп турар.

Амгы үеде муниципал-
дыг курлавырда 288 тонна
сиген немешкен. Ол дээрге
1075 тонна сиген белеткээр
планының 27 хуузу болур.
Республиканың 17 кожуун-
нарындан чүгле сес кожуун
муниципалдыг мал чеминиң
курлавырын белеткээрине
кирген.

/ ТР-ниң Чазааның
парлаага албаны.

Чуруктуу интернет четки-
зинден хоолгалаан.

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУК

Тыва кижиниң ак чемнер аразындан ынак чемнериниң бирээзи быштак. Мал-маганың көдээ ишчилеривис ол ак чемни бөдүүнү-биле кылып турарлар. Ынчалза-даа итали чон ышкаш быштакты янзы-бүрү кылдыр кылып турарлар бар бе? Оларга Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг суурунда чурттап чоруур авашкылар Оксана Каң-оол база Даяна Монгуш хамааржыр.

Уруу Даяна Монгуш 9-ку класска өөренип тургаш-ла янзы-бүрү ак чемнерни сонуургал-биле кылып эгелээнин чугаалаан. Авашкыларның бо ажил-агыы 2016 чылда "Инек— чемгерикчи малым" деп программадан эгелээн. Ук программа-биле инекти алгаш, сүдүн саап, янзы-бүрү ак чемнерни кылып эгелей бергеннер. Баштай авазы Оксана Каң-оол ажиткан сүттен янзы-бүрү ак чем аймаа кылып курстарга өөренип алган. Ооң соонда уруу Даяна Монгуш Алексей Сыроверниң (Сотников) быштак кылып өөредир россияжи онлайн школазынга 3 ай дургузунда өөрөнгөш, 2022 чылда дипломун алган.

"Ук өөредилгени эрткеш, шылгалда дужаары кончуг берге болган. Чүге дээрге 150 айтырыгны харыылап тургаш, чаңгыс-даа частырыг кылбас ужурлуг. Чаңгыс частырыг кылыптар болза, шылгалдадан дораан үндүрүптер" — деп, Даяна Монгуш чугаалаан. Бир чыл эрткенде, Оксана Каң-оол Италияда быштак кылырын өөредип турар Рикардо Маркониниң школазынга база-ла онлайн хевирге өөрөнгөш, шынзылганы алган.

2023 чылдың март айда социал керээ программазынга киришкеш, 50 литр сүт болбаазырадыр, быштак кургадыр, шыгжаар дериг-херекселдерни садып алганнар. "Быштак кылып ажил-агыны ажыдып алырынга авам мени деткээн. Дун оглум төрүттүнүп келирге, база-ла ол меңээ дузалажып турган. Кайывыс-даа тускай школаны өөренип эрткеш, амгы үеде демнежи ажилдап турары-выс бо" — деп, Даяна Монгуш демдеглээн.

Быштакты көөрге-ле быштак. Херек кырында ооң янзылары дендии хөй дээрзин авашкылар тайылбырлаан. Оларның хевирлери аныяк, кадыг, дыка кадыг эвес, өйүндө чымчак, бедик шынарлыг, творог хевирлиг, дүдүктүг дээш санаар болза дыка хөй. Шак бо хевирлерниң иштинде безин янзы-бүрү кылдыр аңгылаанып турар. Аныяк быштактарга Адыгейниң быштактары хамааржыр. Кылыры эң-не бөдүүн быштактарның бирээзи ол. Эң-не нептереңгей апарган чоннуң хөй алыр быштактарының дугайында тайылбырлап, канчаар кылырын көр-

"Элбек саанның" чаагай аъш-чеми

гүзүп, келген журналистерге бажындан сонуургаткан. Оларга "Паста Филатаның" быштактары бурато, бурино, моцарелла, чечил дээш өскелер-даа хамааржыр.

"Бис шупту хевирниң быштактарын кылып турар бис. Демги чугаалааным хевирлерден муң-муң рецептилерни үндүрүп ап болур. Бодум хуумда 75 хире хевирин кылып турар мен" — деп, Оксана Каң-оол демдеглээн.

Быштакты кылырда, баштай тускай дериг-херекселге сүттү хайындыргаш, пастеризастаптарга, быштактың үнер дөзү тарааланчак чүүл үнүп келир. Ону изиг сугга болбаазырадып, чымчадып, эргискеш, улаштыр-ла хевир аайынче кылып кириптер. Быштак кылыкчылары страчателло, бурато дээш оон-даа өске янзы-бүрү быштактарны кылырын көргүскен. Шөйгөн быштакка дөмейлештир кылгаш, чолдайтыр кескилээш, өреме

холуп каарга, ону страчателла деп адаар дээрзин Оксана Каң-оол тайылбырлаан. Ол-ла страчателланы калбартыр туткан быштактың иштинге халта сукканы дег ораай тудуп каарга, садыгларда садып турар дендии аар өртектиг бурато деп быштак үнүп келир. Улуг хоорайларда ооң өртээ 2-ден 3 муң чеде бээр дээрзин олар дыңнаткан.

"Паста Филата" деп быштактарны төнчү чокка янзы-бүрү кылдыр чемнеп кылып болур. Укроп, чимис, ногаа аймаа, янзы-бүрү холуксаалар немептерге, быштак бүрүзүнүң амданы бир тускай апаар. Харын-даа ыштап-даа болур. Быштактың бо хевир итали чоннуң хүн бүрүде чип турар чеми кылдыр санаттынар. Ылаңгыя страчателлага бистиң чаңгыс чер чуртугларывыс дендии ынак. Кылган чемнеривисти Кызылга садып чеде бээривиске, бир-ле дугаар ону төндүр алгаш баар. Страчателланы

ап четтикпейн барганнары хараадап, эвээш кылып турар силер деп-даа турарлар" — деп, иешкилер чугаалаан.

Неделяның вторник болгаш суббота хүннеринде Кызыл-Арыгдан найысылал Кызылче иешкилерниң сүттен кылган творог, сметана, өреме, ряженка, хююткан сүт (сгущенка) база янзы-бүрү быштактарын көдээ ажил-агый ярмарказындан садып ап болур. Ол ышкаш вайберде болгаш соцеткилерде "Элбек саан" деп аттыг бөлүктөрдө боттарының садып алыкчылары-биле доктаамал харылзажып, оларның хереглелин боттандырып ажилдап турарлар.

"Элбек саан" бүдүрүлгезиниң кылып турар сүттен кылган аъш-чеминиң эки талалары мындыг. Бирээде, аъш-чем продукциязын иешкилерниң боттарының азырап турары инектериниң болгаш тускай уксаалыг өшкүлериниң сүдүнден кылган. Ийиде, социал

керээ дузазы-биле садып алганы тускай дериг-херекселинге сүттү хайындыргаш, улаштыр-ла аңаа пастеризастап база турар. Холуксаа чок арыг сүттен кылып турары-биле быштактарның шынары эки, амданы чаагай.

Келир үеде өг-бүлө боттарының бүдүрүлгезин улаштыр сайзырадып, дегустацияны болгаш мастер-класстарны өскелерге база республикага быштак кылырын сайзырадып, боттарынга-даа болза кылып чип турар кылдыр эрттирер сорулганы салып турар. Дегустация ажылын кылып эгелей берген деп болур. Күзелдиг кижилер баш удур бижидип алгаш, Кызыл-Арыгга баргаш, тургускан өрте-биле быштактарның янзыларын амзап, сонуургап болур. Ол ышкаш туристер-биле база шак ынчаар ажил-даар сорулгалыг. Бо чүгле эге базым дээрзин Даяна Монгуш чугаалаан: "Продукцияны көвүдөдип, улаштыр сайзыраарынга дериг-херекселди ам-даа улгаттырар апаар. Үр кылып быштактар шыгжаар соодукчу, сүт хайындырар дериг-херексел база улуг болуру чугула. Ол ышкаш быштак базар пресстер база херек".

Оксана Каң-оолдун ажителү колдуунда көдээ ажил-агыйга сонуургалдыг дээрзи көстүп турар. Оларның бир чижээ сески классчы Сергек Каң-оол өг-бүлезинде эр кижиниң кылып ажилдарын шуптузун кылып, авазының, угбаларының, дуңмаларының дузалакчызы болган. "Беш харлыындан тура-ла эртенгиниң 5 шакта инек саар деп мээң-биле кады чарчалажып туруп кээр турган. Оглумнуң ачызында инек сагбайн баар таварылга черле турбаан. Чажындан мал-маганга ынаа аттыг, оларны ажаап-карактаар эзулуг дузалакчывыс" — деп, авазы улуг чоргаарал-биле чугаалаан. Өг-бүлениң инектеринге болгаш өшкүлеринге хамаарылгазы безин тускай, олары-биле кижилер дег чугаалажып, кончуг-даа арыг-силиг, хумагалыг ажаап-карактап турарлар.

Шак мындыг демниг өг-бүлелер көвүдээр-ле болза, чер-чуртуvus эвээш-биче-даа болза сайзыраар. "Демниг сааскан тебе тудуп чиир" деп үлегер домакты бадыткап турар өг-бүлелерниң бирээзинге олар хамааржыр.

/ Чыжыргана СААЯ.

Ада Тюлюштуң тырттырган чуруктары.

Күскү дузаламчы чыылдазы ЭГЕЛЭЭН

Күс дүжүп, кышка белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар. Чылдың кайы-даа үезинде гуманитарлыг дуза кадар ажилдар черле соксаван. Тускай шериг операция-зында хүлээлгезин күүседип турар чаңгыс чер чурттуглары-выска кыш элээн бергелерни тургузар дээрзи билдингир. Сентябрь төнчүзүндө күскү гуманитарлыг дузаны чорудары планда көрдүнгөн.

Тывада гуманитарлыг дуза чыылдазы уламчылавышаан. Сентябрь 10-да Улусчу фронтунуң Кызыл хоорайда оран-савазынга Тожудан, хоорайжыды туттунган Ыраккы Каа-Хемден, Кызыл хоорайдан деткимче көргүзөр дээн буянныг улус дузаламчызын эккелген.

«Күс дүшкени-биле ТШО-да оолдарның хереглелдери өскерилген, чылыг идик-хеп, суугу, моторлуг хирээлер херек дээрзи билдингир. Гуманитарлыг дузаны бо айның төнчүзүндө аъткараар бис. Аңаа чедир санныг хонуктар арткан. Ынчангаш чаңгыс чер чурттугларывысты ТШО-да шериглеривиске гуманитарлыг дуза кадарынче кыйгырып тур бис! Генераторлар болгаш чылыг идик-хепти чон эккеп турар. Оон ыңай балды, хүүрек, кадаг, хирээ дээн ыш-каш тудуг херекселдери база херек» – деп, Улусчу фронтунуң Тывада салбырының удуртукчузу Саима Далчин чонну кыйгырды.

Азербайджан диаспора болгаш «Бенконс» КХН акша чыгаш, генератор биле моторлуг хирээ садып эккелген.

«Улусчу фронтунуң төлээлери-биле үргүлчү харылзажып, чүү херегин сүмеле-жип турар бис. Ооң мурнунда автомобиль база чорудуп турдуvus» – деп, Заман Гаджиев чугаалады.

Диана Бады, ТР-нің Адвокаттар палатазының төлээзи: – Тускай шериг операция-зы эгелээнден бээр коллегаларым хуузунда дузаны кижилерүзү чедирип турган. Бо удаада Адвокаттар палата-зы демнежипкеш, дайынчы оолдарга дуза болзун дээш, генератор садып эккелдиз. Өөм ээзи база ТШО-да киржип турар. Ынчангаш ында оолдарның чүнү херег-

леп турарын дыка эки билир мен. Ажилывыс аайы-биле юридиктиг дуза хереглээн чаңгыс чер чурттугларывыска удаа-дараа дузалажып турар бис.

Ыраккы Тожу кожуунуң библиотека системазы беш суугуну, ук кожуунуң малчыннарының аът эдиден кылган тушёнказын база «Штиль» сады беш моторлуг хирээни база оон-даа өске чугула херек чүүлдерни эккелген.

Доора-Хемнің төп ном саңының баазазында волонтержу пункт ТШО эгелээр-ге-ле ажиттыг дээрзин сагындыраал.

«Ийи чыл бурунгаар «Социал керээ» күрүне программазынга киришкеш, деткимче акша алдым. Боду бодун

ажылга хаара тудуп турар хамааты кылдыр бүрткедип алган мен. Суугулар болгаш херим эжи дээн ышкаш дериг-херекселдер хайындырып турар мен.

ТШО-да киржип турар дуңмаларым кыжын соокта ажыглазын дээш, ийи суугуну хайындыргаш, эккелдим. Суугунуң эки чүвези – көдүржүп-кеш, кайнаар-даа алгаш чоруй баар. Көдүреринге эпиг кылдыр ийи кыдында тударларны база хайындырып калдым. Оңгу иштинге тургускаш, одаптарга, чылыгны бээр, аъш-чемни-даа хайындырып

чиптер. Черде чоруур чаңгыс чер чурттугларымга чугула херек эт-тир» – деп, Ыраккы Каа-Хемнің хамаатызы Валерий Куулар чугаалады.

Тускай шериг операциязы хамыктың мурнунда чонну камгалап, чуртка айыыл чок чорукту тургузуп турар. Ооң кол сорулгазы – чүгле чуртту камгалаары эвес, а ында чурттап турар чонга тайбың чорукту чедип алыры дээрзин сагындыраал.

/ Айдың ОНДАР.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

Буян Ооржак херел-биле чондурар база сүй белектер кылыр талазы-биле мастерскаяның ээзи. Ол графиктиг чурулга адырында 14 чыл дургузунда чедишкинниг ажилдап чоруур. Бо чылдарның дургузунда ооң бүдүрүп турары продукциязы улус-чоннуң ортузунда таныттыгыр апарган.

Эрткен чылын Буян социал керээниң киржикчизи апарып, бодунуң херээнге чаа-чаа ажыдышкыннары кылган. Күрүнеден алганы субсидия барааннарың болгаш ачы-дузаның хевирлерин көскүзү-биле калбартыр арганы берген.

«Деткимчениң акша-тө-

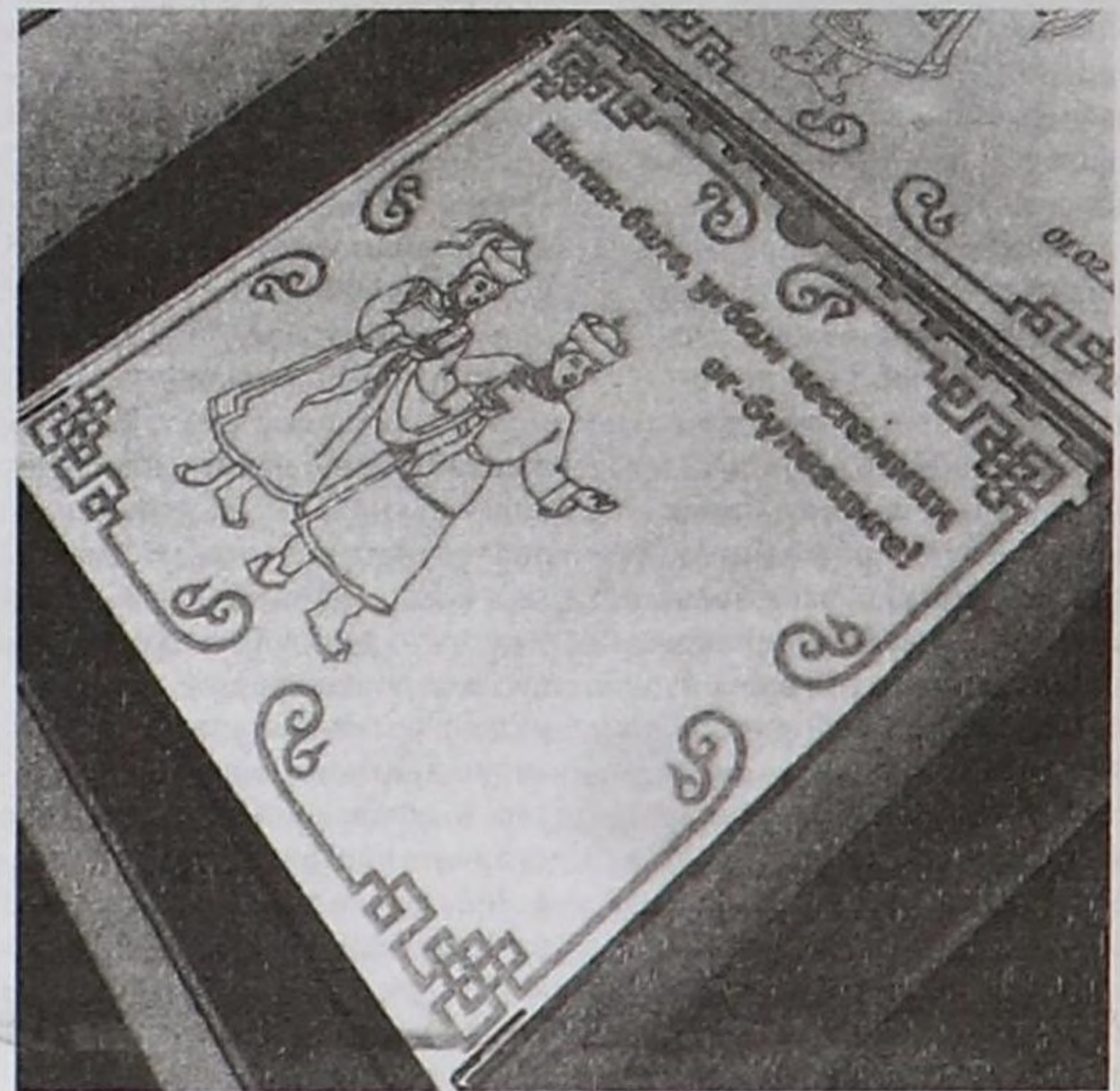
гериинге чайырлаар машинканы болгаш өске-даа дериг-херекселдерни садып алдым, а ол ышкаш мастерскаяга агаарладылга системазын эптеп алдым. Меңээ, арга-дуржулгалыг ус-шеверге безин, ук деткимче көскү дузаны чедирди, а бодунуң ажил-херээн чаа-ла чогулуп

Буян Ооржак – херел-биле чондурар ус-шевер

чоруур кижилерниң дугайында чугаалаан-даа ажыы чок боор» – деп, ол чугаалады.

Ол чагыг бүрүзүнге тускай хамаарылгалыг. Буянның бүдүрүп турары продукция калбак хевирни, ат-сывын бижээн самбыралар, сүй белек хааржакчыгаштары, медальдар, дугаарлар, хүндүлел бижиктер, өөрүп четтириш-киннер, сүй белектер болгаш сорунзалар. Чылдың үелериниң аайы-биле продукцияның хевирлери өскерлип турар: кудалар үезинде куда-дой бижиктери онза нептереңгей, спартакиадалар үезинде – чаңгыс аай футболкалар дээш оон-даа өске.

/ ТР-нің Чонну ажилга хаара тудар төптүң медээзи-биле.
Чуруктары интернет четкизинден хоолгалаан.

Тыва эки турачыларның дугайында чугаалап берген

Яла күүселдезиниң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге Билиг. Лекторий угланышкынның иштинге чырыдышкын ажил-хемчээ болуп эрткен. А.С. Пушкин аттыг Национал библиотекаяның ажилдакчызы, Россияның «Билиг» ниитилелиниң лектору Радмила Оюн Адачурттуң Улуг дайынының үезинде фашист эжелекчилерден 80 чурттакчылыг черни хосташкан тыва эки турачыларның дугайында дыңнакчыларга чугаалап берген.

Адачурттуң Улуг дайынының эгезинде Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң хүрээлеңиче кирбейн турган деп лектор медеглээн. Ынчалза-даа 1941 чылдың июнь 22-де ССРЭ-ниң фашистерге удур демиселинге киржир деп шийтпир хүлээп алдынган, ынчангаш Тыва фашист эжелекчилерге дайынны чарлаан. Москвага республиканың алдын кур-

лавырын дамчыдып берген. Тылдың ажил-ишчилери фронтуга аъттарны, негей тоннарны, кидис идиктерни, хаактарны, дүктү, зытти дузаламчы кылдыр чоруткан. Чоннуң өргээни акша-хөреңгизи-биле дайынчы самолеттарны болгаш танкыларны садып алган.

«Бис кезээде мал ажилдыг регион болуп келген бис.

Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр малчыннар малмаганын халас берип, шериглерге негей тоннарны даарап турганнар» — деп, Радмила Оюн медеглээн.

Совет Эвилелиниң чазза шериг албанче эки турачыларны хүлээп алырын чөлшээрээн. ТАР-дан барган 220 шериг бир чыл чартыктың дургузунда Ровно, Дубно,

Деражно дээн черлерни хосташкан.

Үш тыва эки турачы Совет Эвилелиниң Маадыры болган. 1944 чылдың февральда гвардияның капитаны Кечилоол Түлүш аъттыг шерии-биле Ровно хоорайже кымны-даа мурнай шургуп киргеш, дайынның хөй санныг шерин, техниказын узуткаан. 1944 чылдың июньда Михаил

Бухтуев делегейде эң-не баштай танкызы-биле дайынның куяктыг поездзин үстүрген. Ук тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн. 1945 чылдың мартта үш танк, оларның аразында Чүргүй-оол Хомушкунуң машиназы база, дайынның 24 самоледун, 80 автомашиназын эжелеп ап, чүс хире солдаттарны болгаш офицерлерни тудуп ап, оон ыңай шавар халдаашкынга орукту ажиткан.

2016 чылдың сентябрьда чоннуң өргээни акшатөгери-биле Кызылга тыва эки турачыларга тураскаалды ажиткан.

«Тураскаалды ажиткан хүнден тура тыва эки турачыларның сактышкын хүнү тургустунган. Моон мурнунда ыңдыг тураскаалдыг хүн турбаан» — деп, Радмила Оюн немээн.

Чоокку үеге чедир тыва эки турачыларның маадырлыг чоруун нургулайында өөреникчилер болгаш сургуулдар сонугарга турган деп лектор медеглээн. Ам күш-ажылчы коллективтерде ыңдыг сонугарга оттуп келген. Бо темага холбашкан лекциялар муниципалдыг болгаш күрүне албан-хаакчыттарының ортузунга уламчылаар.

/ А. ХЕРТЕК
Белеткээн.

«Россети Сибирь Тываэнерго» республиканың кол четки организациязы

Бо чылдың сентябрьдан эгелеп Тываның шупту девискээринде идегелдиг болгаш шынарлыг чырык хандырылганын чаңгыс юридиктиг чер — «Россети Сибирь Тываэнерго» компания харыылаар. Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның чарлыгы-биле кол территориалдыг четки организациязын томуйлааны ол.

2024 чылдың сентябрь 1-де күш кирген «Электроэнергетика» дугайында федералдыг хоойлуда өскерилгелерге дүүштүр «РС Тываэнерго» кол төп болуп эрге-байдалды алган. РФ-тиң субъект бүрүзүнге доктаамал чырык хандырылганы дээш харысалгалыг чаңгыс аай төптү тургузарын ында көргөн. Ол чы-

рык четкилериниң активин мөөңнөп, хереглекчилерниң сонугаргалында ону удуртуп-башкарының шынарын экижидер.

«РС Тываэнерго» ыңдыг төп апаргаш, чырык энергиязын дамчыдар ачы-дузаны көргүзеринге бүрүн эргени алыр. Тываның четкизинче кирген шупту энергия дээш ооң-биле керээлерни чарар апар. Республика иштинде чырык энергиязын хуваап, дөзүнде хереглекчилерге ону чедирер.

Оон аңгыда, чырык хандырылганын октаттыг объекттери, территориалдыг четки организациясында кирбээн, тариф бадылаан ээлерлиг чырык четки ажил-агыйлары дээш харысалга «РС Тываэнергога» онаажыр апар. «РС Тываэнерго» чүгле чамдык таварылгаларда

муниципалитеттерниң удуртулганында энергетика объектилерин оларның өнчүзүнче болгаш удуртуп-башкарылганынче дамчыдып болур.

Бир эвес регионалдыг штаб даалганы бээр болза, компания кол четки организациязы болганда, бодунуң болгаш еске-даа четкилерде аварияларның уржуун чайладырынга харысалганы алыр.

«РС Тываэнерго» компания кол четки организациязы эрге-байдал-биле 2029 чылдың декабрь 31-ге чедир ажилдаар. Ол үе дургузунда чырык энергетика рыногунга реформаны чоруткаш, шынарлыг ажилды болгаш ачы-дузаны берип шыдавас компанияларны болгаш четки ажил-агый объектилериниң ээлерин халаары көрдүнгөн.

/ А. МОНГУШ.

Чаштарның байырлыг даңгыраа

Каа-Хем кожунуң Бүрен-Хем сумузуң «Солнышко» уруглар садының белеткел бөлүүнүң чаштарын «Орлята-дошколята» Бүгү-российжи бичии уруглар шимчээшкениниң кежигүнүнче байырлыг езу-биле кириген.

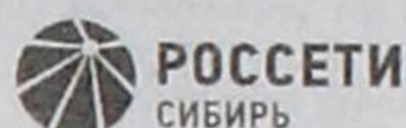
«Орлята-дошколята» бичии уруглар шимчээшкениниң программаның Тывада регионалдыг куратору Сергей Лопсан чаштарга байыр чедирген.

Кижизидикчи башкылар болгаш ада-иелер чаштарга «Орлята-дошколята» шимчээшкениниң тускай формазын кедиргеш, хуралдаар залды байырлыг хемчегге дүүштүр каастааш, чурукка тырттырар черни база дерээн.

Хемчегниң эң-не солун болуушкуну — чаштарның байырлыг даңгыраа болган. Ооң соонда чаштарга «Орлята России» шимчээшкениниң тускай значоктарын, галстуктарын болгаш кежигүн деп шыңзылга бижиин тывыскан. Оон аңгыда, оларга өртектиг белектерни берген.

«Орлята-дошколята» Бүгү-российжи бичии уруглар шимчээшкени Тывага 2024–2025 чаа өөредилге чылында эгелээн. Бо хүннерге чедир 35 уруглар садының белеткел бөлүүнде уругларны кежигүнче кириген. Шимчээшкениниң Тывадан бир дугаар кежигүннери Кызылдың 17 дугаар болгаш «Хамнаарак» аграрлыг школа-интернаттың чаштары 2024 чылдың сентябрь 2-де хүлээп алган.

/ А. ОНДАР белеткээн.

РОССЕТИ
СИБИРЬ

ТЫВАЗНЕРГО
НАДЕЖНО И БЕСПЕРЕБОЙНО

| АК-ДОВУРАК ХООРАЙНЫҢ 60 ЧЫЛДААНЫНГА |

Кара-Даш – Ак-Довурак

Чүү-даа болза, 1951 чылдың чазынында чаа туткан ыяш көвүрүг-биле Кызыл-Мажалыктың дужундан Хемчикти кеже бердивис. Кижиге бажы ажып турар хараганнарлыг чер аразында, ам болза Шаңгыр дужунда Хемчик кыдыынга өөвүс тип алдывыс. Ынчан ыяш-биле чүү-даа туттунмаан, долгандыр өглер көзүлдү. Бистиң өөвүстен ырак эвес черде, Соңгу-Енисейскиден көжүрүп эккелгени херектеннер лагерин, олар база-ла манзалардан кылган барактарга чурттап турганнар. Ол лагерьни дөрт азыындан сывырындак демир-биле кажаалап каан, а оларны кадарар улусту домзак шагдалары деп адаар, бедигээштен октуг-боолуг көрүп турарлар. Ачам Ховалыг Бартыштаан шак ыңдыг ажылдыг, ол херектеннерни чагы бажынга хүндүс кадарар турган. Дөрт харлыг кижиге, авам-биле, ону Монгуш Барыңмаа дээр, чем чедирип, тепкиштерни өрү үнүп келгеш, үстүүртен куду долгандыр хайгаараар мен. Бистиң соңгу талавыста мөзүр хаяларлыг даглар чаттылып чоруткан, а мурнуу талавыста Хемчик хем агып баткан, а долгандыр, херектеннер лагерин санавакса, шыкта чүгле хараганнар. А даг баарында ёзулуг шериг майгыннар, ол лагерьниң чурттаар чери ол. Ында сарыг хептиг солдаттар «он дугуйлуг» машиналыг, үш дугуйлуг мотоциклдерлиг, бөрү ышкаш ыттарлыг, холунда автоматтарлыг болдулар. Эртениң-не херектеннерни чыскаап алгаш, куду алзы сүрүп чоруптарлар, демги шериглер ыттары-биле кады чоруптарлар. Ында хая-даш бузуп турар улус тур.

Чүге бо черниң чыңгине адын Кара-Даш кылдыр адаан чор? Мында черле карарар хире чүве чогул. Хола-Хараганга — бис шупту ынча дээр болгай бис: алгы өңнээр ак довуракты Кара-Даштан ака-кээр, оттук дажын кара өңнүг дээр болгай, мында шупту даштар куу өңнүг. Ынчап чадап кааш, ам ачамдан айтырар ужурга таварыштым. Ол мынчаар тайылбырлай-дыр. «Оттук дажы дээр даш анаа куу өңнүг боор ышкажыгай, а черниң оттук дажы кара өңнүг чүве-дир. Оон ыңай моон ак довуракты улус эккеп турар болгай, ол шынап-ла, ак өңнүг. Бо черниң чону сугга даг-дүгүн холааш, малгаш-суугу кылып аарлар-дыр. Суугу хевирлиг манза-биле өрттедипкеш, даг-дүгү холумактыг малгажын кылын кылдыр чаггаш, ону өрттедиптерлер, ынчан демги суугу хевирлиг манза өрттенип каар, а малгаш-биле чагган суугу өрттенмес. А бо даг-дүгү деп чүвең бодур» — дээш кижиге мугур сөөм хире даш көргүзе-дир. Ол даш кылагар көзүлдү, оон дашты холу-биле дыраптарга, хой дүгү ышкаш апарды. Шынап-ла, дүк дег, ынчалза-даа отка кыппас чүве-дир.

Бис, бичии оолдар, ойнап тургаш, даглар эдээнде чер бажыңда улус чурттап турарын эскердивис. Ол чер бажыңарда шөлүттүрген улус чурттап турарын сөөлүңде дыңнаан бис; литовтар, чеченнер. Бир дыңнаарывыска, бир чүве дыка ытыкыр кылдыр «уу-уу» кылдыр эдип турар. Мен шуут корга берген мен. Авам тургаш: «Бо дээрге, гудок эдип турары ол-дур. Ажыл шагы келгенин дамчыдып турар, дүштээрин база ажил шагы төнерин гудок-биле дамчыдар чүве-дир» деп тайылбырлады. Август эгезинде авам

тыртыгга, өгге божупкан. Бис чүү боор тенек оолдар тыртыггы өттүнүп, эртенинде ол өг курунга ааттынып туруп берген бис. Бир кадай ону көрүп каапкаш, мени өгден үндүр сывырыппас чүве бе. Чаа божупкан бичии оолак мээң кавайымга өй болган. Кара-Дашка төрүттүнген дугайында херечилел кылып дээрге, ында көдээ совет чери чок болган. Ол үеде Кара-Даш чүгле Барыын-Хемчикке хамааржыр чер ады турган, ол суур-даа эвес, чүгле херектеннерлиг лагерьден база каш борбак өглерден тургустунган чер турган. Ынчангаш бис каш хонганда, ачам та кайыын машина тып эккелген, төрөөн чуртувусче Хорум-Дагның Хола-Хараганче дедир көжүп чоруй бардывыс ийин.

1950 чылдар төнчүзүндө ол черни солунга-даа, радиога-даа Ак-Довурак деп адай берген. Кара-Даш деп ады чидип бар чыдар мындыг. Ындыг-даа болза чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун «Кара-Дашка келбээн уруг каяа чедип кээр ирги» деп ырызы бар ийик. Ол Ак-Довуракта тудуг-суур шалыпкыны-биле туттунган, даг-дүгү болбаа-зырадыр комбинат база туттунар деп турар. Оон бир дыңнаарывыска, ВЛКСМ Төп

комитеди ол тудугну Бүгү-эвилелдин шалыпчы комсомолчу тудуу кылдыр адай берген. Ынчан бүгү Совет Эвилелден кандыг-даа назылыг комсомолчу кижиге ажылдап болур эргени берген. Олар Ак-Довурак хоорайны база Тыва даг-дүгү комбинатты ажылгалга киригеннер. 1964 чылда ол черни Ак-Довурак хоорай кылдыр адаан, а күзүн сентябрь 3-те ук комбинат бир дугаар шоодайда хөй даг-дүгүн төрөөн чуртка дужааган. Ак-Довурак—Тываның бир дугаар даг бүдүрүлгелеринин бирээзи апарган. Тыва чурту чүгле мал, чер ажылдыг эвес, а индустриалдыг күрүңе шилчий берген.

Ол чылдарда даг-дүгү комбинатынга үлүүн кирибээн кижиге барык чок деп болур. Бис ынчан сүт-хөлчүлөр ол шалыпчы комсомолчу тудугга база үлүүвүс киридивис. Үш ай болгаш бышкан билигнине аттестадын алыр деп тургаш, чаңгыс классчы эжим Ондар Яковту эвилелдеп алгаш, Ак-Довуракче чоруптувус, дуу черге кезээки школаны доозуп алгай бис. Сүт-Хөлдүн комсомол комитетинден 20 кижиге чоруптувус. Ынчан, 1965 чылдың март 2-де Ак-Довурактың баштайгы ниити чуртталга бажыңының

эжиин ажыттывыс. Хоорай кижиге таныттынмас кылдар өскерилген, ол 14 чыл иштинде чаа хоорай тыптып келген. Час эгези болгаш кижиге кидис идик-биле кылаштаар арга чок, ынчангаш дораан төлөп берген «подъемный» дээр акша-биле сапог садып алдывыс. Бүгү чүве: чурттаар орансава, идик-хеп-биле хандырыттынган, чүгле акшаны сээң тудуг-бетонщиктен ажылдап аарыңдан хамааржыр. Ынчан 20—30 харлыг аныяктар саны 10 муң ажыг кижиге турган: дуу башкир, хакас, мордва, латыш, дагестан, чечен, ингуш, узбек — кымнарны чок дээр. Боду ышкаш аныяктар аразыңа кижиниң хей-аады чайгаар-ла киискиир, кижиге ажылга-даа, каяа-даа чораш, боттарыңны — тываларны бодап чоруур сен. Ында бүгү чүвени комсомол баштап турар: бүдүрүлгени-даа, сагылга-чурумну-даа, келген-барган улусту-даа. Баштай ажылдай бергеш, даг-дүгү комбинаттың директору, шуут кижиге дыңнап көрбээни дыңнадывыс — тыва кижиге болган! Ону эң баштай көрдүвүс-даа — Чимит-Доржу Байырович Ондарны. Ол тыва кижиге дег шала биче-жек болгаш тырың кижиге болган — артында самбо хүрешке спорт мастери. Шаанда турган хараганнар кайда боор ийик аан, шуптузу-ла бажыңнар туттунган, ол черни ам Тудугжулар сууру дээр, а 4—5 каът бажыңнар тудуп турар черни Постоянный кылдыр адаар деп турлар. Даг-дүгү болбаа-зырадыр фабрика чанывыста. ЦОБР — нарын даг-дүгү болбаа-зырадыр цех, ында ажылчыннарның идик-хеви ак хөвөөнөр чыпшына берген дег көстүп чоруп турлар. Фабрика ажылгалга киргенден бээр чүгле алды ай болган, бис ийиге фабрикага ЦОБР —

бөдүүн руда арыглаар цехти кылып тур бис.

Ол чылын күскү үеде солдаттар кээп эгелей берген, ынчангаш Дмитрий Голубевтиң бригадасын бир шериг хептиг оол ажылдай берген турду. Ол үр болбайн бызаңчы-бетончу ажылыңдан хосталгаш, ийи дугаар школада күш-культура башкылап ажылдай берген. Боду кончуг шилгедек болгаш чиңге эр болган. Ол 27 чыл эрткенде, Тываның бир дугаар болгаш сөөлгү Президентизи болур Шериг-оол Дизижилович Ооржак-тыр. Ак-Довурак хоорайга тывалардан анаа эвес улус тывылган. Бис колдуу-ла мал, чер ажыл-агыйлыг улус болгай бис: малчыннар, тараажылардан Маадырлар үнер. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты бир дугаар школаның башкызы Тамдын-оол Саятыевна Сарыглар алган. Моон соңгаар эгүүр-даа шагда башкы ыңдыг атты кажан-даа албас. Ак-довуракчылар ооң ат-алдарын мөңгөжидип башкының ажылдап турган школазын ооң ады-биле адаан. Тывалар дээрге анаа эвес тудугжулар-дыр. Оларның бирээзи — Ак-Довурак чурттуг Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Калдар-оол Хертекович Данзырык-дыр. Ооң адын мөңгө арттырары-биле Ак-Довурактан Кызыл-Мажалыкче чоруур кол кудумчуну ооң ады-биле адаан. Олар — тудугжулар Тыва даг-дүгү комбинаттың бүгү бүдүрүлгелерин, культура ордузун, эштер бассейни, бичии уруглар садтарын, чурттаар бажыңнарны кылганнар. Оларның кылган ажылын кижиге санап шыдавак.

Ынчан тус черниң орус-тыва чаңгыс арын солунунга: «Ак-Довурактың чурттакчы чонунун ортумак назыны 28» деп турду. Мен шеригни эрттирип каапкаш, чаа-ла уургайга (рудникке) экскаваторжулап ажылдай берген турдум. Постоянныйда садыг адаанда бир доора бажың бар чүве, эртениң-не ажылче бар чыдырымда, ол сандайда кырган кижиге дөгээленип олурар. Ол кижини көргөш: «Бо-даа билдингир-ле 60 хар чаа ажып чоруур кижиге-дир» деп бодап. Эртенинде демги «Заасбест — Даг-дүгү дээш» деп солуну номчааш, дылым агарып калган эвеспе! Алдан хар ажып турган дээним кырган, ол хүн 100 харлапкан болган! Кырган ол чылдарның хөй кезиин феодалдыг Тывага чурттап эрттирген болган. Ол кырганны Доокур Мерген-ович Салчак дээр, боду Бай-Тайганың Кызыл-Даг чурттуг, мында электрик огул чурттап турар. Солунда кончуг таптыг бот-намдарын бижип каан.

(Уланчылыг).

/ Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Гиннесс рекордунун
эдилекчизи,
Ак-Довурак хоорайның
хүндүлүг чурттакчызы.

Авазы, ачазының өндүр чагыы

Боттарының чурттап эрткен узун назынының дургузунда колхоз, совхоз удуртуп, эки ажылы-биле төөгүге балалбас изин арттырган солун кижилер бар. Оларның чамдыызы бистиң аравыста ам-даа эскет чок чурттап чоруурлар. Ындыг кижилерниң бирээзи мээң чаңгыс классчым Макар Бавукович Донгак. Ол чурттап эрткен амыдыралының, кылган ажил-ижиниң дугайында меңээ чугаалап берип чораан. Ынчангаш чонга сонургадып чырыдып бижидим.

Бис иелээ Алдан-Маадыр эге школазынга бирги класска 1954 чылда өөренип кирдивис. Ол школавыстың бичии бажыңы суурнуң кедээ талазында хавак кырынга турган. Ынчан бир солун чүве, 20 хар ажа берген акыларывыс, угбаларывыс бистиң-биле кады өөренип киргени. Ол үеде ырак аалдарындан өөренип келген сургуулдар мунуп келген аъттарын, молдургаларын школа чоогунга өртеп каарга, олар ында оъттап тургулаар чүве ийин. Кажан 5–6 класс чедер бергенивисте, школа-высты улай улгаттыр туткан. Ол ынчан 7 чылдыг школа апарган. Хар-назыны улгады берген акыларывыс, угбаларывыс өгленип-баштанып чоргулай барганнар.

Бистиң класстың эки өөреникчизи Макар математикага кайгамчык салым-чаяаны кижиге болган. Хыналда ажилдың бир дугаар вариантызын башкывыс самбырага бижип доозуп турда, Макар деңге бодай шаап алган, харызын бисче октап бээр. Ийи дугаар вариантыны база ыңдыг. Ынчан алгебра, геометрия башкызы Байыр Арын-оолович Дүмен эживис Макарны дыка мактаар. Бойдустан чаяалгазы математика талазы-биле эртемден, космонавт болур кижиге-дир дээр. Ындыг кижиге 100 чылда чаңгыс катап бодараар. Ындыг-даа чадавак боор оң. Ынчалза-даа Макар машина-техниканы дыка сонургаар. Олче салым-чаяаны чая база берген.

Ол үеде 7 класска шылгалда дужаар турган. Дужаап алырга, “Шын” солун арыны хире улуг шынзылга бээр. Ооң-биле техникум, училище-ге шылгалда дужаап алгаш, өөрени бээр. Бистиң эживис Макар 7 класс дооскаш, прицепчиктеп, дузалакчы трактористеп ажилдап турган. Ооң күш-ажылчы оруунуң эгези ыңдыг болган. Прицепчиктээр дээрге чер андарар андазын, тараа үрезини чаштырар сеялка дээр трактор соонда кожуп каан кожуг дериг-херекселдерин башкарары-дыр. Ол кончуг берге ажил. Довурак-доозун аразында дүне-хүндүс-

/ Алдан-Маадырның Көжээ деп черге. 1982 чыл.

даа дивейн ажилдап, кожуг машиналарының кырынга кожая берген олураарга, кадыкка база хоралыг.

Бир эвес Макарың ада-иезиниң шыдал-быраы кошкак чурттап турган болза, өг-бүлезинге дузалаар дээр ажилдаан деп болур, а Макарың ада-иези ажилгыркежээ, бай-шыырак, суурда эң-не хүндүткелдиг улус турган. Олар чиңгине Алдан-маадырлар-биле хан-дамыры тудуш кижилер. Ачазы кооперация шугумунга хей чылдарда ажилдаан, ат-алдары бедик садыгы. А авазы сумунуң херээжен чонунуң ажил-ижин, ажи-төлүнүң өөредилгезин, корум-чурумун тудуп, баштап чораан. Эрес-кежээ кызымак болгаш, херээженер звенозу-биле чаа туттунуп турар сумунуң тудуг ыяжы чудуктарны кыштың соогунда-даа, чайның изинде-даа суурдан 25 км ырак, кадыр дөш Ара-Арга деп черден аъттары-биле сөөртүп эккеп турган. Ол эзулуг маадырлыг чорук-тур. Ынчангаш Алдан-Маадыр суурнуң хөгжүүрүңе Макарың ада-иезиниң кириген үлүг-хуузу кижиге үнелеп четпес улуг.

Макарың ада-иези, кончуг ажилгыр, кежээ кижилер. Оглу биле кызын ажил-ишке, өөредилгеге боттарының үлегер-чижээ-биле кижизиткеннер-даа. Ава-ачазының оглунга эң-не өндүр чагыы: күш-ажыл кижини каастаар, ынчан кижиге ат-алдарга чеде, бай-шыырак чурттаар. Эртем-номга ынак болурга, угаан-сарыылдыг, чонун удуртуп-баштаар кижилер оон үнерин база ада-

иези чагып чорааннар. Макар биле кыс дүңмазы Чечек ада-иезин көрүп өзүп, ажил-ишке кызымак кижилер болганнар.

Макар прицепчиктеп ажилдааш, машина-техникага хандыкшып, Тываның кедээ ажил-агый техникумунуң механизация салбырын 1967 чылда дооскан. Оон Эрзинниң “Мөрөн” колхозунга кол инженерлеп ажилдаан. Улаштыр дээр эртем херек дээр, Красноярск хоорайның кедээ ажил-агый институтунуң экономика факультетин 1975 чылда доозуп үнген. Институт соонда “Сүт-Хөл” совхозка автомеханиктеп ажилдаан. Ооң соонда Чөөн-Хемчик кожуунуң кедээ ажил-агый эргелелинге инженерлеп база турган. Ажил-агыйның экономиказын сайгарып билер боорга, ажил-ижиниң байдалы шоолуг эвес, хожуудаңгай “Большевик” совхозтуң директорунга 1979 чылда томуйлаан. Кажан совхозтуң социал-экономика аргашинээ экижий бээр, 1980 чылда “Алдан-Маадыр” совхозту удуртуру-биле чоруткан. Ынчан совхозту хүлээп алырда, ооң күрүңеге өрөзи ол шагның акшазы-биле 892000 рубль турган. Ам канчаар, өскөн-төрзөн суурунга улуг эртем-билиин үндүрүп ажилдаар апаар. Арга-дуржулгазы улуг болгаш, карак кызыл ажилдап кирипкен. Кол-ла чүве — совхозтуң чүү чүвеге аскап, өрөленип турарын, ооң чылдагаанын тып, экономиктиг санап үндүрүп шыдапканы.

Ажил-агый дүрген быжыгып эгелзэн. 1982 чылда совхоз ССРЭ-ниң кедээ

ажыл-агыйларының социалист чарыжына киришкеш, тиелекчи болган. Ол дээр “Алдан-Маадыр” совхозка СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң сайыттар чөвүлелиниң база профэвилелдерниң болгаш комсомол ТК-ның шилчир Кызыл тугун, диплому-биле кады тывыскан. Эдерен-чизи 14000 рубль акшаны ап үнгенер. Ол акшаны совхозтуң ажилчыннарынга шаа-биле чедиштир үлзэн. ССРЭ-ниң Улус ажил-агыйының чедишкениниң делгелгезиниң (ВДНХ) хүндүлел самбыразына “Алдан-Маадыр” совхозтуң адын алдын үжүктөр-биле силбиби бижзэн. Ол кажан-даа балалып читпес, тыва чоннуң ат-алдарын кезээ мөңгедешыгжап арттырганы ол. “Эки кылган ажил — элпеп читпес алдар” деп мерген чугааның утказы бо ышкажыл.

Чөөн-Хемчик кожуунуң “Чыраа-Бажы” совхозтуң ажил-агыйы шуудавайн туруп бээр, Макар Бавуковични совхозтуң директорунга 1986 чылда томуйлаан. Эки ажилдыг “Алдан-Маадыр” совхозту чүге каапкаш, бээр ажилдап чедип келгенин Чыраа-Бажының чамдык чурттакчылары сонургап айтырып турганнар-даа. Ынчан совет үеде ыңдыг турган. Кайы кожуунда, кайы школа, колхоз, совхоз, организациялар кошкай бээр, партияның дужаалы-биле арга-дуржулгазы шыырак кадрларны ынаар чорудар. Макар Бавуковични база ынчанган. “Чыраа-Бажы” совхозтуң көргүзүглери шоолуг эвес турган. Ылаңгыя тараа культураларының көргүзүү чавыс. 1 гектарданна дөңгүп-ле, 2–3 центнер дүжүт ажаап алыр. Ынчангаш чаа директорнуң бодамчалыг кылыр ажилдары-ла хей болган. Маңаа Макарың социал-экономика болгаш машина-техника талазы-биле эртем-билиглери аажок дузалаан. Эрес-шудургу ажил-иштиң түңнелинде совхоз быжыг бут кырынга туруп келген. 1 гектарданна 15–16 центнер дүжүттү ап турар апарган. Совхозтуң ажил-ижи, социал-экономика байдаты экижи, хей акша-төгерикиг миллионер ажил-агый апарган. Совхозтар аразында социалист чарышка тиелекчи болуп, шилчип чоруур Кызыл тук-биле шаңнаткан.

Макар Бавукович спортка дески, республика чергелиг мөгө, шүүп, үжүүрлежип-даа чораан. Чижээ, Сүт-Хөлге “Семис-оол Сарыглар”, Теве-Хаяга “Доктугу Моңгуш”, Иймеге “Кашпалдың эзири” деп аттыг кубоктарның эдилекчизи. Алдан-маадырларның тура халыышкынының 90 чыл оюнга тураскааткан республика чергелиг хүреш маргылдаазына шүүлген. Деңзи аайы-биле тыва хүрешке республика чемпиону. Кышкы үеде хөккэй ойнаар, лыжага маңнаар. 1975 чылда стол тенниниң маргылдаазына

чемпионнаан. Бильярд ойнай бергенде, кайгамчык солун. Кий-биле шанча бергенде, чүгле карак оду кызаңнаар, шарлар боттары-ла үттерже шуужуп киргилей бээр. Хөл шыдыраага кедергей ойнаар. Макар Бавукович РСФСР-ниң күш-культуразының болгаш спорттуң тергенини.

Уран чүүлге аажок сундулуг, баянга чараш аялгаларны ойнай бээр. Совхозтарга директорлап, удуртукчу органнарга ажилдап чорааш, аныктарны спортче хаара тудуп, оларның-биле кады хүрежип, ойнап, корум-чурумну тудуп турган.

Макар Бавукович Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга даргазына ажилдап тургаш, он дөрткү Далай-Лама башкыны 1992 чылда бедик деңгелге уткуп хүлээп алгаш, аъткарып чоруткан. Ынчан ол удуртур-баштаар талазы-биле талантызын көргүскен. Ол дээр Бүгү-делегей, Россия чергелиг хемчег ышкажыл. Даштыкының болгаш Россияның буддистери ону хайгаарап, ооң дугайында журналистер солун-сеткүүлдерге чырыдып турган. Ол уттундурбас төөгүлүг болушкун болуп арткан.

Макар Бавукович, ооң кады төрзөн кыс дүңмазы Чечек Бавуковна ада-иезиниң өндүр чагыын чандыр баспайн, бергелерге тура дүшпейн, ажил-ишке кызымак болуп, алдаратка четкеннер-даа.

Шынап, чараш дүңмазы Чечек Бавуковна Бора-Тайга школазын алдын медаль-биле дооскан. Оон улаштыр Томск хоорайның эмчи институтун тергип эки өөредилгелиг дооскаш, улаштыр Москвага ординатурага 2–3 чыл өөрөнгөн. Дээр категорияның шыырак билиглиг эмчизи Тыва чоннуң кады дээр уйгу-дыжын бодавайн ажилдап чораан. Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның дүрген дуза чедирер станциязын удуртуп-баштап, чоннуң амы-тынын камгалап чораан. Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы аттарның эдилекчизи. РФ-тиң болгаш ТР-ниң кадык камгалалының дээр хүндүлүг бижиктериниң эдилекчизи. Орден, медальдары база арбын. Ава-ачазының өндүр чагыын күүседип кааш, чараш эмчивис эпп келбес өске оранче арай эрте чоруй барганы хомуданчыг.

Макар Бавукович бо чылдың август 24-те 79 харлаан. Ол ам-даа бистиң аравыста бар. Ооң бүдүрген чаагай ажил-херектериниң факт-барымдаалары, бүгүле эки кылган ажилдарының бадыткалы архивте бар. Чамдыктарын боду кадагалап шыгжап чоруур. Бурган чаяаган ыңдыг салым-чолдуг кижиге.

/ Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну,
журналист.

Кадыкшыл — байлаавыс

Бо чайын кадыкшылы-высты эмнедип алыры-биле, «Серебрянка» профилакторийге дыштандывыс. Бо сезонда республиканың аңгы-аңгы кожуун, суурларындан 70 ажыг кижилер, дыштанып келген. Колдуу 40, 50, 60 хар үези назылыг чартыктаан, сөөк-даяа аарыг улус болдуvus.

«Серебрянканың» улуг эмчизи Оксана Ивановна Гостюхинаның удуртулгасы-биле аңгы-аңгы аарыглар эмчилери ында ажылдап турар: профилакторийниң эргелекчизи Мария Викторовна Саган-оол, эмчи сестразы Аляна Каң-ооловна Содунам, кардиолог Чинчи Байыр-Хаа, невролог Чимис Карандаш, физиотерапевт Салбакай Маадыр-оол, токтуг аппараттар сестразы Марина Содунамовна дээш оон-даа өске.

Аңаа дыштанып барган кижилерге кирип, курорт карточкасынга бижиткеш, шактар аайы-биле эмнээшкенин эгелээр. Ток база суг-биле эмнээр аппараттарга, ванналарга кирип эмнедип турдуvus.

Дыштанып келгеннерни бүрүткөп чыттырар эмчи Эльдар Любомирович, эмчи сестразы Вика Викторовна аарыгның

төөгүзүн долдурар, физиотерапевт Игорь Васильевич Кандан хөй-ле улусту эмнеп четтигип турар. Аарыг кижилерге массаж кылыр эмчи Муза Молдургаевна Сат.

Өрээливишти аштап-чуп, агаарладып, кварцтап бээр урууvus Азлита Сарыг-ооловна. Санитаркалар шупту аштанар арыг-силиг кыстар, эр хейлер.

Поварларның ажылы мактак-санчыг, кылган чеми амданныг, хоолулуг. Улуг повар Айдың Сундуй, дузалакчызы Чейнеш Сат.

Дыштанып баргаш, субботада дыка солун таныжылга кезээзин организададывыс. Дөрт куплет ыры сөзү чогаадыптарымга, аялгасын Чаймаа башкы чогааткаш, баянга ойнаан. Шупту чаа ырының сөзүн өөренип алгаш, ырлаштывыс. Бодун таныштырарда, кижилер бүрүзү бир номер күүседир болган. Аравыста кандыг-даа талантылыг улус бар болду. 80 харлыглар аразынга кожомыктар мөөрейи чарлаан. Тээлиден Надежда Чудук, Чаа-Хөлдөн Оюмаа Балчы, Кызыл-Мажалыктан Зоя Саая база мен тергиин кожомыктааш, шаңнаттывыс.

Аравыста ыраажылар, баянчылар дээш кандыг-даа талантылыг улус илереп келди. Чеди-Хөлдөн

чаңгыс классчылар Анатолий Донгакович Кенден биле Надежда Тюлюшова Оюн бирээзи баянга үдевишаан, деңге ырлажыр, артистерден артык ырлаар болдулар. Мөңгүн-Тайгадан шыдыраа башкызы Александр Иргит кожомык мөөрейиниң тиилекчизи, оюн-баштак, дыка хөглүг.

«Серебрянкага» 15 хонук дыштандывыс. Чамдык улус 5—10-даа хонуктуң путевказын садып алгаш дыштанып турар-дыр. Бис-биле каттай республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан аарыг кижилер кадыкшылын эмнедип, быжыктырып турду. Ол дээр-ге Бай-Тайганың Кара-Хөлдөн Елизавета, Ак-Довурактан Рада Ооржак, Сүт-Хөлдөн Сай-Хоо Ондар, Чадаанадан Татьяна Кара-Сал, Хорум-Дагдан Адар-оол Монгуш, Кызыл-Мажалыктан Зоя Чоксумовна Ооржак, Сүт-Хөлдөн Ханды Монгуш-ооловна Ооржак, Чыргакыдан Лидия Намчыл-Доржуевна Ооржак, Турандан Татьяна Салбак олар-дыр.

*Аштыг-чемниг, арыг-силиг, Авыралдыг «Серебрянка»
База катап чедип кээр бис,
Байырлыг че, Мөңгүн-Булак!*

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-
тиң хүндүлүг башкызы.

Ие кижилер — бурган

Брак-чооктан келген кижилер Тываның агаар-бойдузун, оң чаражын магадаарындан аңгыда, тываларның хүндүлээчел, ээлдек, бөдүүн аажы-чаңын мактаарлар. Хүндүлээчел чорук дээр-ге тываларның шаг шаандан салгалдан салгалче дамчып келген, амгы үеде уттундуруп кагдынар дей берген чараш чаңчылы, культуразы. Өске чоннардан ылгалдыг чараш, хүндүлээчел аажы-чаңывыс, культуравыстың амгы байдалы кандыгыл?

Сөөлгү үеде аныяк-өскөнниң улуг кижилерге, ада-иезинге хамаарылгазы багай талаже өскерлип «силерниң ол чүүлдеринер, чагыгларыңар, суртаалдарыңар эргижириңиз чүве-дир» дээр хөөннүг апарганын эскерип чор мен. Мындыг чоруктуң түннелинде, кижилер бот-боттарын хүндүлөшпес, маргыжар, аас-дыл ээрээр, эки-бак сөстөр-биле одажыр, «мен кончуг мен» дээр. Хүндүлөжири дээр-ге улугну улуг деп, бичини бичи деп, кижилерге кээргээчел, эвилең-ээлдек аажылыг, сагыш човангыр болуру-дур.

Хүндүлээчел чорук азы кижилерни хүндүлээр деп чүл? Хүндүлээчел чорук, бир-ле дугаарында, ада-иезинге, херээжен кижилерге, кады төрээниңеринге, чоок кижилеринге кижиниң хамаарылгазындан эгелээр, чараш, ээлдек аажы-чаңы-дыр.

Хүндүлээчел чоруктуң эң дээдизи — херээжен кижиге хүндүткел. Херээжен кижини хүндүлөвес кижилер эки чүве көрбес. Иезин хүндүлөвес төл кымны-даа хүндүлөвес. Херээжен кижилер, иени хүндүлээриниң дугайында кырган-авамның чугаа-зын кажан-даа утпас мен.

Шаанда шагда иезин хүндүлөвес оол чораан. Иези чүнү-даа чугаалаарга, чеже-даа чагыгырга ону тоовас, харын-даа удурланыр, оон кедерезе, иезин-даа, адазын-даа эттээр, каржы, турамык оол чорбаан. Бир катап иези инек саап олурда, үзер буга таварааш, эгизин сый базыпкан. Човууртап, туруп чадап чыткан иезин көргөш, оол аңаа дузалажыр байтык, каттырып, кыжырып кааш, чоруй барган. Инек саап олурган өске кадайның оглу ону тургускаш, өөнче кирип каан.

Иези шору сегий бергеш, оолундан дилег кылган: «Мен арай орта кылаштай албас, кош-каам кончуг-дур. Хаяда өшкүлөр муңгашталып турупкан-дыр. Оларны бадырып кел, оглум». Оглу ону тоовайн: «Бодун барып бадырып ал» — дээш, ынаваан. Ава кончуг кадыр хаялардан каш өшкүзүн бадырыпкаш, боду хаядан чуглуп баткаш, өлүп калган.

Оон эгелээш-ле оол хилинчектенип эгелээн. Аңаа амданныг чем кылып берип, эргеледип часыдар иезин сагынгаш ийлеп, аарып туруп берген. Ону дүжүнде безин иези чазыктырып, аарындан чардыктырар апарган. Чоорту оон чыда калбас «Багай чүве кылба, иең сөзүн дыңна» — деп, чугаалап чоруур дүктүг, эмиглерин эгин ажыр каап алган чүүл хүндүс безин эдерип чоруур апарган. Ачазы лама, хам хооп, үр-ле демисешкен соонда, хамнар: «Иезин хомудадып чораан оол-дур, ава хомудалы ону эдерип чоруур-дур» — дээн.

Оон бээр элээн үе эрткен. Оол шору өзүп, өг-бүлө тудар үези келген. Ынчалза-даа оолду чаңгыс-даа уруг тоовас болган. Ол кыс улуска каржыланып, эки-бак сөглээр боорга, каапкаш, дезип чоруй баар турган. Оол муңгарааш, кадыр элден эзремче шураар деп турда, база-ла бир кижилер ону сегирип алган. Көрүптөргө, авазы болган. «Сен төрээн иеңге каржы чордуң. Ам херээжен кижилерге каржы болуп чор сен. Бир эвес эттинип, херээжен кижилерге эки чымчак сеткилдиг, оларны кээргеп, хүндүлөп чоруур болзунза, олар сеңээ эглип кээр, ынчан эки чурттаар сен. Хүрээге баргаш, номдан номчудуп, ламаларның эм-таңын ижи чор» — деп, авазы чагааш, база-ла чиде берген. Оол авазының чагыын үргүлчү сагып, хүрээ-хиитке чүдүп-тейлеп, угаан кирип, орталанган. Ол өг-бүлө тудуп, хөй ажы-төлдүг болуп чурттай берген.

Ава чагы — алдын деп чүве ол-дур. Ынчангаш иевиске камныг болуп, карактап чоруулунар. Ие кижилерге каржы сөс сөглөп, ону дорамчылаар болза, бурганга удурланган, улуг бук кылган деп санаар.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Чидиг айтырыглар

Республиканың кайы-даа хоорай, суурларында чидиг айтырыглар бар.

Чижээ, Шагаан-Арыг хоорайны көрээлиңер. Эрги Шагаан-Арыгның кудумчуларынга ынча көвей терек, тал турганын сагынмас-тыр мен. Чаа Шагаан-Арыгны тудуп турда, орус чон дыка көвей турган. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Оларның тараан теректери, кара талдары өскөн. Чаңгыс Октябрьская кудумчузун безин көөрге, ында теректер, талдар өссе-өссе, бажыңнарның соңгаларын дуй ап эгелээн, анаа бир арга-алаак сагышка кирер.

Хоорайның девискээрин чаагайжыдып, уш-баш чок хөй

үнген ыяштарны чурумчудуп алыр болзувусса, чурттап турар черивис чараш, чурттаарыңа таарымчалыг болур. Бо берге айтырыгны чүгле хоорай чагыргазы эвес, а бажыңнарның чурттакчылары боттары база харыылаар болза эки.

База бир чидиг айтырыг — черлик ыттар. Бо чүгле Кызыл хоорайның эвес, бүгү республикада шиитпирлээр айтырыг-дыр.

Кызыл хоорайга кезек үеде чурттап тургаш, 3 катап машиналыг кижилер дачага келгеш, ыттарын салыпкаш чоруй баарын көрдүм. Оолдарлыг кыс ыттарны бо-ла эккеп кааптар боор чорду.

Чамдык улус суурдан Кызылдың дачазынче көжүп кээрде, 3—4 ыттыг болур. Ынча хөй ытты ажаап-карактаары берге болгай. Чазын инек өдээ садып алырга, куруг ыт мыяа болур чорду. Оон безин ыт көвүдээни көстүп турар.

Сукпактың черлик ыттары бөлдүнчүп алган хоорайже кел чыдарын бо-ла көөр турдум. Дүш соонда дедир Сукпакче бар чыдарын көргөш, чаптап, кээргеп-даа турдум.

Ынчангаш чүгле хоорайга эвес, кожууннарга база черлик ыттарны чазаар ажилды күштелдирер болза эки-дир.

Мария ТЮЛЮШ,
Шагаан-Арыг хоорай.

Туркомплекс УУРГАЙЛЫГ открыл свои двери для летнего сезона с 1 июля 2024 года.

Туркомплекс находится на территории источника УУРГАЙЛЫГ (Арголик) у подножия тайги Тандинского района Республики Тыва в окружении неповторимой живописной природы.

Аржаан «Уургайлыг» (Арголик) является одним из популярных мест отдыха среди местного населения. Аржаан находится в одном из красивейших мест Тандинского кожууна, в 7 км от с. Бай-Хаак, в 74 км, от г. Кызыла.

Источник «Уургайлыг» находится на высоте около 1000 м. над уровнем моря. Вода источника относится к питьевым водам приоритетного качества.

У нас вы найдете все, что нужно для незабываемого отдыха: от идеально спланированных маршрутов по Тайге до комфортного размещения и захватывающих экскурсий. Мы постарались создать для вас идеальное сочетание с отдыхом и свойствами источника — аржаана, где каж-

дая деталь продумана до мелочей.

В туристском комплексе «Уургайлыг» (Арголик) есть все необходимое для того, чтобы Вы почувствовали себя уютно. В домиках и юртах всегда поддерживается идеальная чистота и порядок.

Заказ путёвок и бронь по номеру:
8 (39422) 6-02-88, 8-952-752-2991 или в республиканском центре «Поддержка» по адресу:
г. Кызыл, ул. Калинина, 1 б, 114 каб.

ИНН 1701059396
ОГРН 1171700000042
АНО «Кузеп»

РЕКЛАМА 16+

Юрточный кемпинг база отдыха «АЛМАЗ» приглашает жителей и гостей нашей Республики провести незабываемый отдых на таежном воздухе живописном месте станции Тайга!

Отдых на природе — один из самых популярных видов активного досуга в современном мире. Люди часто стремятся выбраться из городской суеты и провести время в тишине и спокойствии, наслаждаясь красотами природы.

Здесь созданы все благоприятные условия для отдыхающих:

- 5 комфортабельных, современных юрт со всеми удобствами: теплый пол, душ, туалет, холодильник, плитка, микроволновка.
- просторная беседка и шашлычная зона для отдыха.
- можете отдельно заказать караоке.

- рядом сделана прекрасная экологическая тропа на более 1 км. для прогулки по лесу.

По всем вопросам обращаться по телефону 8-901-019-00-77.

Юрточный кемпинг «Алмаз» для тех, кто не только любит природу, но и комфорт.

ООО «Алмаз»
ИНН 1700003746 ОГРН 1221700000917
ID: 2Vtzqwr21Wf

Реклама 12+
на платной основе

Музыкальная передача на канале "Тыва 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГҮҮМНҮГ БАЙЫР)

Время выхода передачи по дням недели:
с 17:00 - до 19:00

ГН ЧТ ПТ СБ ВС

-1 ПЕСНЯ
-6 ФОТО
-ДО 70 СЛОВ

3000Р

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб.309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

12+

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама 12+

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17АБ № 0006026, выданный от 26.06.2011 г. МБОУ Моген-Буренской СОШ с.Кызыл-Хая на имя Ховалыга Ангырака Айдыновича, считать недействительным.

ТЫВА МЕДИА ГРУПП АКЦИЯ

«Бабушка, дедушка + внуки»

ШЫН + СЫЛДЫСЧЫГ.Ш = 670 руб

Тувинская ПРАВДА + ТУВИНСКИЕ ПРАВДЫ = 670 руб

Акция действует с 02 сентября по 30 сентября 2024 г.

Адрес: г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309, 8(394-22)2-18-10, 8-923-267-0749

12+

ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ ДУРГУЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР. МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ 35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ. ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН "ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП 317171900013031

Реклама

Сумоторилерниң чедишкиннери

Польшага сентябрь 7–8 хүннеринде сумога делегей чемпио-нады болуп эрткен.

Аңаа Кыргыз Респуб-ликаны төлээлеп 18 харлыг Сүлде Донгак

аар килдиг мөгелер аразынга эки хүрешкеш, шаңналдыг 3-кү черни алгаш, хүлер медаль-

SUMO WORLD CHAMPIONSHIPS

ДОНГАК СҮЛДЕ

га төлөптүг болган. Бо дээрге Сүлдениң делегей чемпио-наттарына 2 дугаар хүлер медалы-дыр. Сүлдениң килин-ге моол мөге Бадрал Баасан-дорж делегейниң 3 дакпыр чемпиону болган. Маргылдаа соонда моол мөге Сүлдеге келгеш, келир чылын чемпион болур сен дээш, сеткилинден байыр чедирген.

Сүлде сумо хүрешке делегейниң 2 дакпыр чемпио-ну, тыва хүрешке Күчүтен мөге Аяс Монгуш даайының хоар аргаларын ажыглап турары өөрүнчүг.

Сочиге ол-ла хүннерде "Кара далайның Кубогу" деп Бүгү-россия чергелиг сумо маргылдаазына бистиң мөгелеривис Сайын-Белек Тюлюш 115 килге чемпи-он болган. Ол ышкаш тулган тиилекчи деп хүрешке аныяк Начын мөге Юрий Кызыл-оол чемпионнаан, Чаан мөге Айдың Монгуш үжүрлөшкөн.

Сентябрь 9-та Японияда "Императорнун Кубогу" Ма-куути Аки баса деп дивизион-да 15 шыырак сумоторийлер аразында маргылдааның 1-дугаар салыында Россиядан чаңгыс бистиң тыва мөгевис Амыр-Санаа Даваа бодунун шыырак удурланыкчызы моол мөгени октааны улуг чедиш-кин. Ам-даа 14 хүн иштин-де үргүлчүлээр маргылдаага бистиң мөгевиске чедишкин-нерни күзедивис.

Саң-хөөжүлөр спартакиадазы

Кызылдың Сүбедей спорт ордузунга август 24-тен сентябрь 8-ке чедир саң-хөө ажылдакчыларының 8 командазының аразынга чаңчыл болган спартакиада-зы болуп эрткен.

Аңаа дараазында хевирлерге мар-гылдаалаан: кибер-спорт, шыдыраа, мини-фут-бол, хол бөмбүү, стол теннизи, эстафета, хореография, канат тыртары. Маргылдаалар бедик

деңнелге эрткен.

Спартакиадазы эрткен чылгы чемпион Россель-хоз банкызының команда-зы удуртуп эрттирген. Изиг тулчуушкуннарның түңнелинде 1-ги черни Ажаалга банкызы, 2-ги черни Казначейство эрге-лели, 3-кү черде Тыва нацио-нал банкының командалары тус-тузунда шаңналдыг чер-лерни алган. Дараазында 2025 чылда спартакиадазы Ажаал-да банкызының командазы эрт-тирерин хүлээнген.

Сай-Херел — тулган тиилекчи

Кемерово хоорайга сентябрь 7–8 хүннеринде бүгү Россия чергелиг бодибилдинг мар-гылдаазы болуп эрткен. 250 эр, херээжен, элээди оолдар, уруглар аразын-га болган маргылдаа кил база дурт-сын аайы-биле, фитнеске, бодифитнеске, атлетика, классиктиг хевир-лерге бедик деңнелге болуп эрткен.

Бо маргылдаага бистиң спортчуvus Сай-Херел Тюлюш "Классиктиг бодибилдинг" деп хевирге, күштүг белетке-

ли-биле тулган тиилекчи деп атка төлөптүг болуп хамыкты кайгаткан.

Бо тиилелге бистиң тыва спортчулар аразында бир дугаар улуг чедишкин база төөгүлүг болуушкун. Сай-Херел бодунун чүткүлдүг, со-руктуг чоруу-биле үргүлчү

Сибирь девискээринде шыырактарның санынче кирип турар. Алыс боду бичиизин-

ден хүрежир, 2015 чылда пауэрлифтинге 100 килдиг спортчулар аразынга 235 кил аар штанганы көдүргөш, республиканың чемпи-ону деп атка төлөптүг болган.

Сай-Херел Тю-люш — бодибилдинг-ни күзели-биле шилип алгаш, бичи оолдарны, мөгелерни күш-шыдал талазы-биле белеткеп, тренерлеп чоруур үлегерлиг башкы. Ол тыва эр кижиниң хей-аъдын көдүрүп, тыва оолдарның сонургалын оттуруп чоруур спорт-чу. Эр кижиниң шак-ла ындыг окур-хевир тыва тоол-дарда бижиттинген болгай.

/ Арынны Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ белеткээн.

Чуруктарны интернеттен алган.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүртүкээн.
Бүртүкел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш еске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2304 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10